

AVARDADES DIALOOGI: MORGENSTERNIST MIHKELSONINI

Eneken Laanes. Lepitamatud dialoogid. Subjekt ja mälu nõukogudejärgses eesti romaanis. Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 9. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009. 206 lk; Eneken Laanes. Lepitamatud dialoogid. Subjekt ja mälu nõukogudejärgses eesti romaanis. Oxy Mora 6. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2009. 327 lk.

Eneken Laanese doktoriväitekiiri „Lepitamatud dialoogid: subjekt ja mälu nõukogudejärgses eesti romaanis” uurib kolme väljapaistvat taasiseseisvusaegset romaani – Jaan Krossi „Paigallendu”, Ene Mihkelsoni „Ahasveeruse und” ja Emil Tode „Piiririiki” –, et näidata, kuidas need osalevad ühismälu ning isesuse loomisel.

Lahendamaks võetud ülesannet, loobub väitekiiri kirjanduse ülimuslikust asendist. Selle asemel asetab ta kujutlusliku kirjanduse dialoogi teiste diskurssidega. Kuigi Eneken Laanes ei väida, et kirjandus tunneb maailma paremini kui teised lähenemisviisid, rõhutab ta kolme käsitletava romaani keskset tähtsust tänapäeva Eesti ja tema rahva enesepildi mõistmisel. Selline käsitlus, mis vaatleb korraga mitmeid diskursse või seda, kuidas „kirjandus neid endasse võtab, kordab ja ümber kirjutab” (lk 7; 11),¹ pakub huvitavaid kriitilisi vaatepunkte ning kultuurilisi analüüse, seda eeskätt valitsevate põhinarratiivide kohta Eesti kollektiivsest ja põlvkondlikust mälust või rahvuslikust isesusest. Nende hulka kuuluvad nii heroiline lugu – Eesti tagasipöördumine Läände, baltisakslased kui igavene „teine” – kui ka kinniskujutelmad rahvuslikkuse ja

¹ Esimene leheküljenumber viitab TÜ kirjastuse, teine UTKK väljaandele.

keele osast eestlaste meie-pildi kujunemisel nõukogude ning varasel nõukogudejärgsel perioodil.

Laanese arutluskäigu loogika toetub kehtestavate kõnetegude ehk performantsiooni teoreetiku ja poststrukturealistliku filosoofi Judith Butleri ning väljapaistvate kultuurimälu ekspertide Aleida ja Jan Assmanni töödele, aga peamiselt siiski Mieke Bali mõistekesksele ehk kultuuriliste objektide erialadevahelisele analüüsile. Väitekirjaniku meelest nõuab töö metodoloogia ja eriline vaatlusalala „vähemalt kõige üldisemat ettekujutust nõukogudejärgse Eesti mäluksuurist ja identiteedidiskurssustest” (lk 35; 54) ning selle esitamist.

Antud alused pakuvad uurimusele selge profiili, kusjuures mõjub avavalt, et Laanes ei keskendu ainult kirjanduslikele tekstidele, vaid pöördub kõigepealt politoloogide ja etnoloogide tööde poole, piiritlemaks nõukogudejärgse diskursi kontuure (lk 35–42; 54–63). See tekitab küll mõningase keerukuste taandamise ohu, mistõttu dissertatsioon võib sattuda vastuollu omaenese eesmärgiga vältida dihhotoomiaid ja viljeleda avaramalt mõistetud interdistsiplinaarsust. Näiteks, kas ei ole liigne lihtsustus eeldada, et tagasitulek Lääne-Euroopasse oli kõigi ühine soov? Loomulikult on Läände tagasipöördumise diskurss tähtis, isegi keskne arutlusteema nõukogudejärgse Eesti kultuurimälu jaoks. Sama tähtis on aga asjaolu, et mõned kirjanikud, intellektuaalid ja väljapaistvad kultuuritegelased, nagu Jaan Kaplinski, Uku Masing või Veljo Tormis, muutsid Eesti suhte Lääne-Euroopaga mitte nii väga ühemõtteliseks juba nõukogude ajal. Kas nende panus ei ole osa nõukogudejärgsest mäluksuurist? Selle mõõtme tunnistamine viiks Eesti ja Euroopa keeru-

liste suhete rikkamale lugemisele, valgestaks tundlikumalt väitekirjas vaadeldud romaane ning hajutaks nõukogude ja nõukogudejärgse Eesti vahele tõmmatud põhimõttelist eraldusjoont. Viimane tundub olevat mõneti suvaline ja konfliktis väitekirjas üldisemalt omaks võetud suhtelisuse hoiakuga. Kas Jaan Krossi „Paigallend” on tõesti nii põhjalikult erinev näiteks tema „Keisri hullust” (1978), nagu seda doktoritööst võib järeldada? Timotheus von Bock ja Jakob Mättik, kaks Jaan Krossi rahvusvaheliselt kõige tuntumate ajalooromaanide tegelast, vastustavad ilmekalt sellist selget demarkatsiooni. Tõtt-öelda võib väita, et „Keisri hull” tervikuna kujutab rahvuslikku, ühiskondlikku, keelelist ja poliitilist piirideületamist. Selles mõttes kujundab see romaan, vähemalt teataval määral, varakult ette Emil Tode „Piiririigi” kriitilist lähet ja kurvi. Oluline on, et Tode isesusdiskurss ulatub kogu oma tõsiskindluste vaidlustamises siiski kaugeemale, nagu ka Laanes õigustatult välja toob: „...näitan, kuidas jutustaja end loob, mitte määratledes end olemasolevate identiteedikategooriate abil, vaid püüdes rääkida endast neist kõrvale hiilides” (lk 45; 68).

Uurimuse esimeses peatükis asetatakse Krossi „Paigallend” arenguromaani traditsiooni (lk 56–58; 87–91) ja väidetakse, et „Kross kasutab kujunemisromaanide paradigmat selleks, et leida sümbolset vormi neile kogemustele, mida tõi endaga kaasa II maailmasõda” (lk 57; 89). Sellega laiendab Laanes tahtmatult oma väitekirja ajalist ulatust, kasutades mõistet, mille loojaks on üks Eesti kultuurilise ja koloniaalajaloo väljapaistvaid esindajaid. Nimelt välmis termini *Bildungsroman* Johann Karl Simon Morgenstern (1770–1852), filoloog, esteetika ja retoorika professor *Kayserliche Universität Dorpat*’i juures, nagu Tartu ülikooli tema eluajal nimetati. See ajalooline mõõde

äratab ellu ulatusliku ja rikka seostevõrgu, mis hõlmab nii ülikooli esimest kuraatorit Friedrich Maximilian Klingeri (1752–1831) ja saksa intellektuaalide abistavat rolli Eesti kultuuriloo kujundamisel kui ka *Bildungsroman*’i kui Saksa „eritee” (*Sonderweg*) kirjanduslikku ilmingut, mis modernismi eraldi rajal sillutas teed fašismile.²

Laanese järgi kasutab Kross arenguromaani väljendamaks Eesti kogemust II maailmasõjast (lk 57–58; 89–90) ja 1945. aasta ei tähistanud eestlaste jaoks mitte uut algust, vaid hoopis uusi repressioone (lk 82; 127). Morgensterni nägemus arenguromaanist ei ühildu hästi kasvamise ja küpsemise arusaamaga, nagu see muutub hiljem valitsevaks meie ettekujutuses žanrist ja sellega seotud erikontseptsioonidest. „Tema jaoks,” kirjutab Tobias, „ei vaata *Bildungsroman* mitte sissepoole, oma fiktsionaalse protagonistide arengu peale, vaid väljapoole, tegeliku maailma ja publiku arengu suunas”.³ Kui tahes kaugenev see võib ka paista Krossi palju vahetumast kritikast Eesti puudumise kohta Lääne-Euroopa ühismälus, võib Morgensterni *Bildungsroman*’i mõista kui üleskutset, nii-öelda baltisakslase poolt: „teist” mitte maha vaikida, vaid teda tunnistada.

Oma õige ärgitavas käsitluses Tode rahvusvaheliselt tuntuima teose kohta näitab Laanes veenvalt, kuidas „Piiririik” on kriitiline 1980. aastate Euroopa intellektuaalse maastiku suhtes, millest püütakse lõpuks eemalduda. Siin näitlikustab olulist mõistevõrku tegelane Franz, keda kütkestab vaimselt Derida ja kes imetleb end kui prantsuse filosoofia tähtsate idioomide valdajat

² T. Boes, On the Nature of the Bildungsroman. Translation, with a critical introduction, of „Über das Wesen des Bildungsromans” (1819), by Karl Morgenstern. – PMLA 2009, Vol. 124, N° 2 (March), lk 647.

³ T. Boes, On the Nature of the Bildungsroman, lk 648.

(lk 168; 264–265). Väitekirja viimase peatüki järelalus on paljuski võlgu dekonstruktsioonile, mis on Derrida pärandi süda, ja Euroopa diskursile, mida Tode tekst aga nähtavalt tõrjub. Laanes arutleb, et Tode romaani jutustaja pöördub mineviku poole, et põgene-da oma olevikust ja jäikade binaarsete mõistete abil konstrueeritud enesemää-ratlustest: „Seda, kes ollakse olnud, tuletatakse pigem meelde selleks, et vabaneda omaenda Euroopa ihast ja koos sellega ka enese mõistmisest ida-lääne vastanduse raames” (lk 183; 287). Kui säärane lugemine esindab klassika-list derridalikku käiku, siis on see üht-lasi väitekirja naasmine Euroopa juur-de, mida Tode tekst püüab hüljata.

Hoolimata väikestest vastunäidetest on tegemist innustava dissertatsiooniga – eriti silmas pidades selle kontsep-tuaalset ulatuvust, loetavust, ülesehi-

tust ja mõttelist sügavust –, mis haarab avaralt üle tavapärase erialalise prakti-ka. Autor on nähtavalt suurepärase õpetlane, kes valdab väga hästi teemat ja evib tõhusat annet seostamaks kee-rulisi ideid või paigutamaks kirjandus-likke tekste edukalt nende laiemasse sotsiokultuurilisse ning teoreetilisse konteksti. Kuid mis kõige tähtsam: Laanes aitab veenvalt kaasa projektile, milles ta osaleb koos selliste teostega nagu Mihkelsoni „Ahasveeruse uni”, mida paljud peavad tänapäeva Eesti parimaks romaaniks. Ta soovib „oleviku ja tuleviku vabastamist mineviku kum-mitustest, et seda oleks võimalik teist-sugusena kujutleda” (lk 144; 225).

THOMAS SALUMETS

Ingliseelsest käsikirjast tõlkinud
ARNE MERILAI